

§ 13. КОЧОВІ НАРОДИ СТЕПІВ УКРАЇНИ X – XIII ст. КРИМ У СКЛАДІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1. Печеніги

Від загибелі Хозарського каганату і до 1030-х рр. у степовій частині України переважали печеніги.

Вони були союзом племен, що утворився у результаті поєднання кочівників тюрків з сарматськими та угро-фінськими племенами. Походження назви племінного союзу дослідники зв'язують з ім'ям його першого лідера — племінного ватажка **Бече**. За деякими відомостями, їх самоназва — **катар**.

Етнос печенігів утворився між Аральським морем та середньою течією річки Сирдар'я (у районі сучасного міста Ташкент). Там вони вели осілий спосіб життя, брали активну участь у торгівлі між Китаєм та Європою «Великим шовковим шляхом».

У першій половині IX ст. під тиском тюркських племен більшість печенігів переселилася у місцевість між річкою Урал та Волга, ставши сусідами хозар. Це переселення змусило печенігів відмовитися від осілого способу життя та освоїти кочовий.

У 890-х рр. хозари об'єдналися з торками і завдали печенігам нищівної поразки, що призвело до нового переселення печенігів. Вони прорвалися через Хозарський каганат і відправилися у бік Північного Причорномор'я.

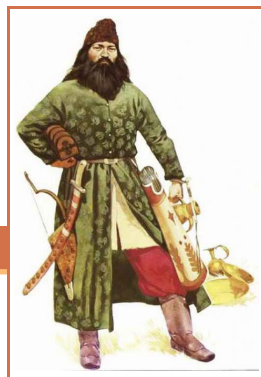
Під час переселення печеніги витіснили угрів і на 150 років осіли на теперішніх українських землях між Доном та Дунаєм, перебравшись до кордонів Русі.

*Напад печенігів на Русь.
(мініатюра з літопису)*

Печеніги

«Це люди довгобороді, вусаті, які робили набіги один на одного... — повідомляв мусульманин Абу Дулаф. — Вони нікому не платять данини». Архієпископ Бруно називав їх «найжорстокішими з усіх язичників».

*Печеніг.
Реконструкція*

Як повідомляє візантійський імператор Константин Багрянородний, печеніги ділилися на вісім колін, кожне з яких складалося з п'яти родів. Територія кочів'їв кожного з колін становила в поперечнику близько 200–300 км. Кожне плем'я очолював князь-вождь. Він правив разом з радою старійшин, а в особливих випадках скликалися загальні збори всього племені.

Економічною підвалиною життя печенігів були торгівля та кочове скотарство. Русь купувала в печенігів велику рогату худобу, овець, коней, сир. Візантійське місто Корсунь (Херсонес) у Криму — шкури, віск; до того ж печеніги виступали гарантами безпечності торговельних шляхів з «варягів у греки».

З 915 по 1036 р. між печенігами і Руссю точилася війна з перемінним успіхом. Поки Ярослав Мудрий не завдав їм вирішальної поразки. На початку XI ст. між печенігами настає розкол. Частина з них прийняла іслам, а незгодні пішли за Дунай в Добруджу і вступила в підданство Візантії.

Ситуація склалася настільки критична, що імператор Олексій Комнін був змушений звернутися по допомогу до всіх християнських країн Європи. Але реальну допомогу Візантія отримала від нових володарів Причорноморських степів — половців.

Спільними зусиллями візантійсько-половецьких військ 29 квітня 1091 р. печеніги були вщент розбиті у **битві при Левуніоні** (неподалік від Константинополя).

Остання згадка про печенігів пов'язана з їхнім походом на Візантію у 1122 р. разом з половцями, берендеями, які зазнали поразки у боротьбі з князем Володимиром Мономахом. Перейшовши Дунай, військо кочівників стало спустошувати придунайські землі. Проте у вирішальній битві візантійцям вдалося розгромити кочівників за допомогою найманих загонів вікінгів (варягів).

3. Торки

На початку XI ст. на місцях проживання печенігів у східноєвропейських степах з'являється нова хвиля кочівників — «торки» (як називають їх руських літописачів), «узи» — (у візантійських хроніках) або «огузи» (гузи) — (у творах східних

*«Бій русичів з печенігами».
Худ. С. Ємельянов*

Русь і кочівники в XI-XII ст.

авторів). Це були тюркізовані нащадки середньоазіатських саків (скіфів) і масагетів (сарматів), близьких родичів сучасних туркменів, азербайджанців і турків. Торки займали величезні території степів Північного Туркменистану та Південно-Західного Казахстану, у зв'язку з чим цей край отримав назву «Гузські степи» («Дешт-і-гуззан»). У X ст. в племенах торків стався розкол. Ті, що прийняли іслам (їх називали туркменами), на чолі з ханом Сельджуком, захопивши Передню Азію, утворили державу сельджуків.

Інші гузи, що залишилися язичниками, рушили в степи Східної Європи та стали відомі нам за руськими літописами під назвою «торки». Вперше вони згадуються під 985 р., як союзники Володимира Великого.

У середині XI ст. вони спробували опанувати кочів'я розгромлених печенігів. Проте у 1055 р. розбили у битві на р. Сулі сини Ярослава Мудрого. Частина гузів осіла в басейні р. Росі та влаштувалася на службу до київських князів. Центром їхніх володінь був Торчеськ або Торцьк (тепер Кагарлик).

У середині XII ст. торки разом із залишками орд печенігів та інших кочівників утворили союз **Чорних Клобуків**. Вони осіли в Пороссі, ставши васалами київських князів. Торки охороняли південні кордони Русі, брали активну участь у міжусобицях на боці київських князів.

Торки вірно служили руським князям аж до першої третини XIII ст., коли це плем'я було знищене в ході монгольської навали.

Торчеськ. Реконструкція

Чорні Клобуки

Словничок

Чорні Клобуки (із тюркської «каракалпаки» — чорні шапки) — назва самоврядного об'єднання, що склалося не пізніше 1146 р. із залишків тюркських кочових племен берендеїв, торків, печенігів, коуїв, турпеїв, каєпичів. Причиною об'єднання цих часто ворогуючих народів, що не нехтували поживитися за рахунок один одного (так звана «баранта» — орда грабувала орду) та всі разом — за рахунок Русі, була небезпека з того самого Степу у вигляді орд половців.

4. Половці

Одночасно з торками на історичній арені з'являються половці. Так їх називали на Русі. Середньовічні автори, які писали грецькою і латинською мовами, називали половців куманами або команамі. Арабські й персидські історики IX–X ст. згадують країну і народ кимаків, або кипчаків.

Були вони тюркського походження і належали до племен Кимакського каганату, могутнього державного утворення, основу якого в X ст. складали кимаки та кипчаки, що проживали від Іртиша до Каспію, від тайги до казахських напівпустель. Окремі орди кимакських племен кочували по берегах Каспійського моря.

На межі X–XI ст. кипчаки відокремлюються від Кимакського каганату і з'являються на історичній арені як самостійна політична сила. Уже в середині XI ст. степи, що раніше мали назву «Дешт-і-гуззан», стали називатися Кипчацьким степом — «Дешт-і-кипча́к».

Уперше руські літописи згадують половців у 1055 р., коли вони на чолі з ханом Блушем уклали мир з Руссю, а вже 1061 р. «прийшли половці перший раз на Руську землю воювати... Це було перше зло на Руській землі від поганих безбожних ворогів». Загалом літопис згадує 46 великих нападів половців на Русь за майже 200-річне співіснування.

Половецький шолом з личиною

Половецькі хани. Худ. С. Кокше

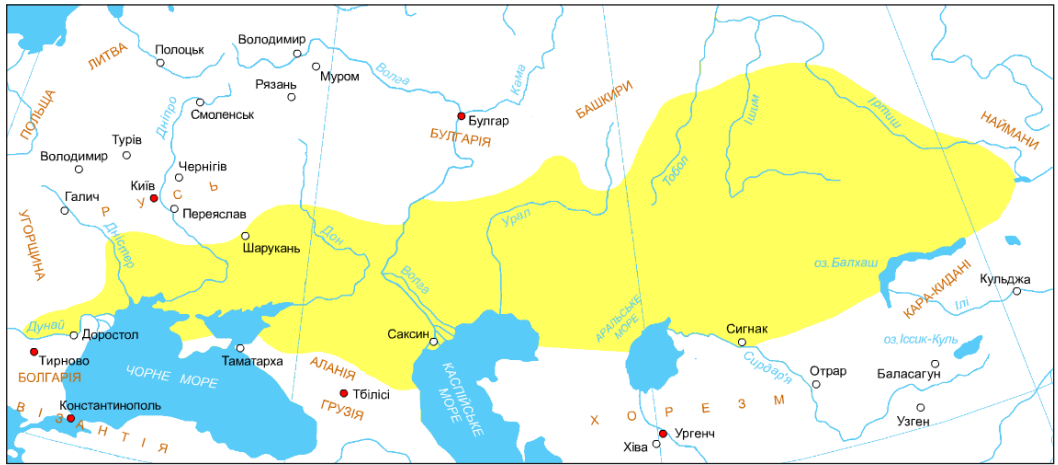
Половецький набіг. Худ. К. Лебедев

Бій русичів з половцями

Вихід княжої дружини походом у Степ

Територія розселення половців. «Дешт-і-кіпчак»

Перші зіткнення з половцями для руських князів були невдалими. Однак кочівники після цього не напали на Русь майже 20 років. Після такого тривалого терміну перемир'я розпочалася велика русько-половецька війна 1093–1117 рр., у якій руські князі здобули перемогу.

Війна завершилася укладенням Володимиром Мономахом династичних шлюбів, оженивши свого сина Георгія (в майбутньому Юрія Долгорукого) з донькою, а сина Андрія — з онукою хана Туторкана.

У другій пол. XII ст. розпочинається новий період русько-половецьких відносин, що характеризується участю половців у міжусобній боротьбі руських князів, яка розгорілася з новою силою. Розділившись на два ворогуючих табори — Мономаховичів і Ольговичів, — князі вели непримиренну боротьбу один з одним. На боці Моно-

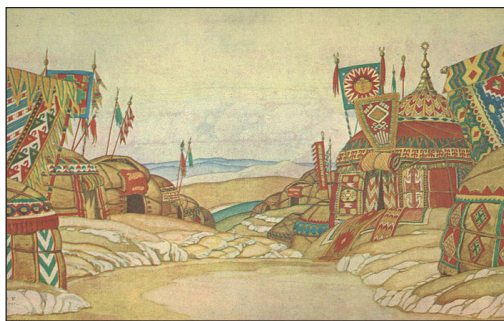
Потреба захищати свої оселі та сім'ї позбавила половецьке військо рухливості й сприяла перемозі руських князів (мініарюра з літопису)

Половецькі юрти-вежі. Мініатюра з літопису і сучасна реконструкція

Юрти-вежі — це громіздки хати на колесах, де кочівники зберігали всі свої пожитки та скарби (мініатюра з літопису)

Половецьке містечко-зимівник (кіш).
Ескіз декорації І.Я.Білібіна

маховичів виступали «свої погани» — Чорні Клобуки. Ольговичі спиралися на половців.

Розгром половців Володимиром Мономахом призвів до відтоку окремих орд на чолі з ханом Атраком (в руських літописах — «Отроком») до Північного Кавказу, де вони стали однією з найбільших держав цього регіону. У грузинських джерелах вони фігурують як «Велика Кипчакія». Одруження грузинського царя Давида Будівника з донькою Атрака свідчить на користь того, що Давид вважав Атрака рівним собі. Частина половців на його запрошення у 1118–1120 рр. переселилася до Грузії й склала його особисту гвардію, частина осіла у приморському Дагестані.

У другій половині XII ст. ситуація в Степу змінюється. У половців з'являється яскрава особистість, хан Кончак, син Атрака, онук «великого хана» Шарукана, який об'єднує всі половецькі землі.

У 1172 р. спалахує нова двадцятирічна війна половців з руськими князями. Хан Кончак у 1176 р. розгромив дружини руських князів поблизу Ростовця. Ця перемога стала

Половчанка. Сучасна реконструкція

Історик О. Прицак про половецьку загрозу Русі

«На противагу до враження, яке в кожного виникає на підставі літопису, що половецька загроза була головною проблемою руської історії між 1055 і 1240 рр., об'єктивний історик мусить визнати, що половецької загрози не існувало взагалі. Половці ніколи не прагнули захопити бодай клаптик земель внутрішньої Русі... Коли вони проникали всередину Русі, то через те, що були союзниками однієї з гілок Рюриковичів проти іншої»

? Обговоріть у групах. Чи згодні ви з думкою історика? Наведіть аргументи на користь своєї думки.

останнім великим успіхом половців. Через кілька років київський князь Святослав Всеволодович здійснив кілька успішних походів у Степ, завдавши болючої поразки Кончаку.

Завдяки «Слову про полк Ігорів» відомою подією цієї війни став похід 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Після розгрому Ігоря половці практично перестали нападати на Русь, обмежуючись участю в міжусобній боротьбі галицько-волинських князів (походи 1202, 1208, 1219, 1226, 1235 рр.). У 1234 р. степовики востаннє напали на Київ (у складі війська князя Ізяслава). На початку XIII ст. частина половців прийняла християнство. Фактично степовики стали невід'ємною частиною Русі.

У перші десятиліття XIII ст. у половців з'явився серйозний суперник у боротьбі за Степ — це монголи, які на чолі з Чингізханом розпочали завойовницькі походи. Перше їх зіткнення відбулося у 1222 р. на Північному Кавказі. У 1223 р. руські князі й половці спільно протистояли монгольській армії в битві на Калці, в результаті якої зазнали тяжкої поразки.

На цьому історія половців не завершується. Значна їх кількість переселяється в Угорщину і Болгарію, де відіграла значну роль в історії цих країн.

Навала монголів вплинула на половецький етнос. Частина половців була переселена у далекі монгольські степи або поглинена після знищення половецької аристократії.

Половецьке населення, що залишилось у східноєвропейських степах, поступово асимілювало монголів. У Золотій Орді вживали як державну кипчацьку мову. Згодом половці взяли участь в етногенезі кримськотатарського народу.

*Прибуття половців до Угорщини.
Мініатюра з хроніки*

Асиміляція монголів

Асиміляція половцями монголів виразно відображена в праці арабського дослідника Ал-Омарі, який зазначав, що «у давнину ця держава (Золота Орда) була державою кипчаків, але, коли ними заволоділи татари (монголи), кипчаки зробилися їх підданими. Потім вони (татари) змішалися й породичалися з ними (кипчаками), й земля отримала гору над природними й расовими якостями їх (татар), всі вони стали точно кипчаки, нібито від одного (з ними) роду, від того, що монголи (й татари) оселилися на землі кипчаків, одружувалися з ними й залишалися жити на землі їх (кипчаки)»

- ?** 1. Яка роль половців у Золотій Орді? 2. Чому половцям вдалося асимілювати монголів?

Половецькі баби

Найпомітнішим культурним слідом, який залишили половці на українських землях, — це «половецькі баби».

Історики досі сперечаються про призначення половецьких баб. Вважається, що згідно з половецькими віруваннями вони були покликані «вартувати» мертвих і захищати живих. Причому цікаво, що половецькі баби — це не обов'язково кам'яні зображення жінки, серед них багато і чоловічих облич, та й взагалі в тюркській мові етимологія слова «баба» сходить до слова «бабал» — «пращур». Тобто половецькі баби являють собою не стільки шанування жінок, як шанування предків, і є своєрідними охоронними оберегами від душ померлих людей.

Все це узгоджується з язичницькою релігією половців, яка була сумішшю шаманізму з тенгріанством (поклонінням небу). Душі мертвих в половецьких віруваннях наділялися особливою силою, здатною як допомагати, так і шкодити живим. Провідником і посередником між світом живих і світом мертвих був чоловік з особливими духовними здібностями — шаман, чиє значення в половецькому суспільстві було дуже велике.

5. Візантійські володіння в Криму в X–XIII ст.

Володіння Візантійської імперії у Криму окреслювались територією Боспору (колишнє Боспорське царство) і Херсонеса (Корсуня) та його околиць. Степові райони Криму були опановані кочівниками. Головними заняттями мешканців візантійського Криму було землеробство і скотарство.

Представником імператора на території Боспору був коміт або дукс. Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії виражалась у запровадженні морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів, предметів оснастки і морського спорядження. Натомість боспоряни, разом із херсонеситами, на відміну від решти населення імперії, не були змушені сплачувати основний поземельний податок. Боспор виступав важливим ринком для закупівлі хутра у степовиків для потреб Константинополя. У містах Боспору активно розвивалися різнома-

нітні ремесла, орієнтовані на задоволення потреб сусідів-кочовиків. Існував попит на прикраси «поліхромного¹ стилю» зі вставками з кольорового каміння і скла. Такі вироби активно використовувались як на території самого Боспору, так і по всій степовій зоні Східної Європи. З кінця VII ст. на території Північного Причорномор'я поширив владу Хозарський каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв спеціальний посадовець із титулом тудун, що традиційно означав намісника на прикордонні. Проте Візантія не втрачала влади над регіоном. Для воєнних потреб візантійці почали розробляти нафтові родовища на Таманському півострові, а Боспор слугував основним портом для вивезення сировини для «грецького вогню».

З кінця X ст. Боспор переходить під владу руських князів і отримує назву Тмутороканське князівство, яке розкинулося на перетині великого торговельного шляху з Європи на Схід. Під владою Русі боспоряни продовжували займатися своїми традиційними промислами.

Візантійська адміністрація в Криму негативно ставилася до існування Тмутороканського князівства. У літописі збереглося повідомлення про те, що в 1066 р. херсонський катепан (правитель візантійської феми) отруїв Тмутороканського князя Ростислава і нібито херсонити, дізнавшись про таке лиходійство, забили його до смерті камінням.

У 1094 р. Боспор знову переходить під владу Візантії. Тмутороканське князівство зникає з політичної карти Європи. З початку XII ст. Боспор номінально входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро, яка проіснувала до 1475 р.

Найдовше під владою Візантії перебував Херсонес (Корсунь). Місто фактично виконувало функції пункту спостереження за степами Північного Причорномор'я та було політичним форпостом Візантії, через який імперія впливала підкупом та інтригами на політичну ситуацію у степовиків. Тому херсонесити отримували від Константинополя політичну й економічну підтримку, а також утримувався тисячний військовий гарнізон з місцевих жителів.

За підрахунками істориків населення Херсонеса до XIII ст. налічувало не більш ніж 5 тис. мешканців.

У **833–834 рр.** на півдні Криму був організований візантійський військово-адміністративний округ, що дістав назву феми **Кліматів** або **Херсонеса**. Ця подія відбувалася водночас з воєнною співпрацею з хозарами, а саме — будівництво фортеці Саркел на Дону під проводом візантійського експерта. На сході межі феми включали порт Судак (Сутдея). Ця округа проіснувала до завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р., після чого Херсонес і Кримська Готія перейшли під владу Трапезундської імперії, а більш заможні Сутдея і Боспор опинилися під владою половців. На той час населення Сутдеї перевищувало 8 тис. осіб.

¹ Поліхромний (Від гр. полі — багато, хромос — колір) — багатоколірний

У 1217 р. Сугдею спробували завоювати сельджуки на чолі з еміром Хусамеддіном Чупаном. Висадившись у місті, емір Чупан вступив в переговори із тамтешніми старійшинами. Правителі Сугдеї всіляко затягували час в очікуванні підходу війська «кипчаків і русів». Половці, що з'явилися, в двох битвах не змогли здолати сельджуків і відійшли в степ, залишивши жителів міста одних вирішувати свою долю. Сельджукам вдалося хитрістю виманити захисників міста з укріплень і розгромити їх у відкритому бою. Проте завойовники не змогли надовго закріпитися в Криму. При першій появі на півострові в січні 1223 р. монголів, вони втекли на кораблях, залишивши Сугдею.

Формально візантійські імператори зберігали владу на Південному узбережжі Криму до монгольського завоювання близько 1239 р. У результаті походів 1277 і 1278 рр. повністю занепали Херсонес, Сугдея та ряд інших міст. Зрештою, ці терени перейшли під владу торговельної республіки Генуї, яка заснувала свої колонії на узбережжі Середземного і Чорного морів. Ключовою їх колонією на Чорному морі стала Кафа (Феодосія). Генуезці панували тут до 1475 р.

Тим часом як Південне узбережжя Криму у X–XII ст. було під безпосереднім управлінням Візантії, гірські та передгірські райони, де проживали племена готів та аланів (сарматів), зберігали самобутнє життя. Ці племена стали союзниками-федератами Візантії, прикриваючи Херсонес від степових кочівників. Змішане гото-алансько-грецьке населення кримського передгір'я управлялося стратигом Херсонеської феми, використовувало грецьку мову як офіційну та сповідувало християнство.

Після погрому в 1204 р. Константинополя хрестоносцями Кримська Готія (або князівство Феодоро, яке постало наприкінці XII ст.) зажила самостійним життям.

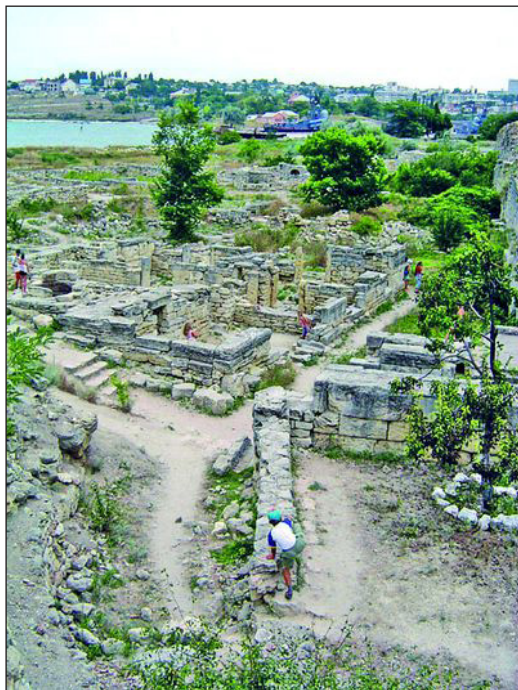

Становлення Кримського ханства

Херсонес

Упродовж X–XIII ст. Херсонес був найбільшим містом півострова. На відміну від нових візантійських міст Таврики, його планування зберігало античні традиції і складалося з прямокутних кварталів, орієнтованих за сторонами світу. Із заходу на схід пролягала головна вулиця завширшки близько 6 м. Квартали розділялися другорядними вулицями (2–4 м) і провулками, транспортні магістралі міста постачалися критими кам'яними плитами — водостоками з очисними колодязями. У центрі міста лежала головна торгова площа, яку оточували храми і найзаможніші цивільні споруди. Садиби рядових городян склалися з невеликого дворика і декількох приміщень: одноповерхових або двоповерхових з двосхилою або односхилою черепичною покрівлею. Вони відділялися від сусідніх будівель та кварталів високими кам'яними огорожами. Входи до будинків розташовувалися зсередини квартальних провулків. Перший поверх, як правило, використовувався для господарських цілей і під ним додатково містився глибокий підвал.

Архітектурними домінантами середньовічного Херсонеса були монументальні храмові споруди, що розташовувалися, в основному, вздовж основної міської вуличної магістралі та берегової лінії. Це створювало особливий візуальний ефект сприйняття при наближенні до міста з боку моря. В ході археологічного дослідження виявлено близько 60 церковних споруд. Не дивно, що саме Херсонес став центром християнізації населення регіону. Саме в Херсонесі у 987 р. хрестився київський князь Володимир.

ВИСНОВКИ

Степові терени півдня України у X – першій половині XIII ст. були заселені кочовими племенами тюркського походження, які вели традиційне для них господарство, здійснювали грабінницькі набіги на Русь та інші сусідні держави.

У ті часи, змінюючи один одного, тут панували печеніги, торки і половці.

Племена торків і половців тісно інтегрувалися у політичне, економічне, соціальне життя Русі.

У X–XIII ст. Крим хоча і був далекою провінцією Візантійської імперії, перетворився на важливий стратегічний центр Чорноморського регіону. Він виконував роль осередку поширення християнства і був важливим перехрестям торговельних шляхів, що йшли з чотирьох сторін світу. Таке становище зумовлювало те, що могутні держави регіону намагалися встановити над ним свій контроль.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які кочові народи панували у Причорноморських степах у X–XIII ст.? Чому відбувалася зміна кочових народів біля кордонів Русі?
2. Як утворився союз Чорних Клобуків?
3. Обговоріть у парах. Яка роль кочівників в історії Русі X–XIII ст.?
4. Який взаємозв'язок між київськими князями і половцями?
Чи можна стверджувати, що станом на початок XIII ст. половці фактично стали складовою частиною Русі?
5. Яка роль Криму в подіях X–XIII ст. у Причорномор'ї?
6. Підготуйте одне з повідомлень з презентацією до нього.
 - 1) «Печеніги — бородаті володарі степу».
 - 2) «Половецькі «баби» — пам'ятки історії України».
 - 3) «Крим у X–XIII ст.».